

КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку соціальних наук поведінкові девіації розглядаються з позицій інтегративно-холістичного підходу, який на практиці нерідко призводить до еклектичного поєднання різних ідей і технологій, у тому числі у формі механічного перерахування ознак девіантної особистості без виокремлення специфічних та інтегральних властивостей девіантності.

Разом з тим, більшість наукових праць концентруються на якому-небудь окремому аспекті поведінки, що відхиляється, ігноруючи такі важливі якості девіантності, як систематичність та поліетіологічність. Розгалуженість підходів до визначення критеріїв девіантної поведінки негативно відображається на розв'язанні прикладних завдань, утруднюючи комплексну діагностику особистості з девіантною поведінкою, знижуючи її прогностичну цінність і ефективність профілактико-корекційних заходів.

У відповідності з вітчизняною науковою традицією (О. Безпалько, І. Зверева, О. Змановська, А. Капська, Н. Квітковська, І. Козубовська, В. Москаленко, В. Оржеховська, Т. Титаренко) критерії та показники девіантної поведінки можуть бути визначені у контексті суспільно-історичної ситуації та індивідуального досвіду людини з урахуванням ведучих аспектів вивчення девіантності як соціально-психологічної системи (відносини, переживання, особистісні сенси, мотиви, цінності, вчинки).

Одним із важливих завдань систематичного підходу до визначення критеріїв та показників девіантної поведінки є виокремлення її інтегрально-системоутворюючих властивостей. Інтегральними властивостями особистості, що об'єднують різні компоненти і процеси в цілісне утворення, визнаються ставлення особистості (Б. Карвасарський, А. Лазурський, В. М'ясищев), які відображають вибірковий зв'язок людини з різними сторонами і об'єктами дійсності. Система ставлень особистості може бути описана як індивідуально-цілісна, ієрархічно організована, динамічна система суб'єктивно-оцінних ставлень до дійсності (до світу, людей, діяльності, себе). Розузгодження в значущих ставленнях особистості розглядається як фактор виникнення девіантної поведінки [8].

Ми розглядаємо девіантність підлітків як розузгодження елементів у системі взаємовідносин «особистість – морально-правові норми – учнівський колектив», основними ознаками якого є: 1) розходження між індивідуальною лінією розвитку індивіда і домінуючими цінностями життя учнівського колективу; 2) об'єктивно-негативні наслідки цього розходження для самої особистості і для колективу класу; 3) негативна громадська оцінка цього розходження як соціально небажаного і аномального.

Аналіз попередніх досліджень, публікацій. Проблема визначення критеріїв девіантної поведінки є об'єктом наукового інтересу багатьох дослідників [5; 7; 10]. Аналіз теоретичних і емпіричних підходів до даної проблеми дозволяє стверджувати, що основоположною позицією у виявленні ознак девіантності є, як ми вже говорили вище, розмитість (синкретичність) соціально-нормативних орієнтацій девіантних підлітків у системі взаємовідносин. Дослідник В. Велев вважає, що з цінностями аморалізму в девіантів сполучаються бідність предметного світу, примітивність мовлення, у переважній більшості – стихійні способи спілкування з ровесниками за «законами вулиці» [3].

Як і О. Змановська, яка виокремлює латентну і маніфестну форми девіантності [5], В. Велєв говорить про амбівалентність поведінки девіантів. Тобто у випадку латентної форми існує внутрішня готовність до поведінки, що відхиляється, аморальна спрямованість особистості, але зовні все відповідає соціальним нормам.

Більшість дослідників (О. Ворона, О. Дроздов, В. Гончаров, Т. Перепелиця, Ю. Чемодурова та ін.) зазначають, що показниками схильності до девіантної поведінки виступають відчужений стиль взаємодії, засвоєний у сім'ї, наявність високих домагань, не підкріплених реальною готовністю до праці. Це призводить до прагнення девіантних підлітків ствердитися через аморальні судження і вчинки, оскільки інших способів визнання у групі ровесників вони не мають.

Порівняльний аналіз вибірок підлітків, схильних до девіантної поведінки, і підлітків-девіантів дозволив досліднику О. Ощепкову говорити про особливості ціннісних орієнтацій цих груп учнів як показників можливих проявів девіацій у поведінці. Зокрема, для першої групи характерною є орієнтація на професійне самовизначення і працю, що пов'язано з соціально-позитивною спрямованістю. Водночас ці ж підлітки виявляють високий рівень орієнтування на цінності оточення, що знижує осмисленість особистої життєдіяльності, підвищуючи рівень схильності до девіантної поведінки. Особливостями соціальних установок підлітків, які виявили девіації у поведінці, є орієнтування на гроші, що пов'язано з прагненням до свободи від соціальних норм за рахунок матеріальної забезпеченості. Висока значущість цінностей свободи і незалежності, на жаль, визначає орієнтацію девіантних підлітків на порушення соціальних норм. Автор підкреслює, що соціальні установки як диспозиції особистості підлітків, що відповідають за конкретну поведінку, пов'язані з різними формами девіантної поведінки [14].

На взаємозв'язок сучасних умов навчання в школі і девіантної поведінки підлітків вказує М. Такмакова [15]. Наявність негативних взаємовідносин, відсутність діяльності, що дозволяє реалізувати творчі інтереси, призводять до підвищення рівня тривожності, самотності, агресивності. За цих умов основними критеріями девіантної поведінки в підлітковому віці науковець вважає: когнітивний – його показниками виступають хронічна неуспішність, фрагментарність і недостатність загальноосвітніх відомостей, безсистемність навчальних навичок і знань; емоційно-оцінний (особистісний) критерій знаходить відображення у пасивно-негативному ставленні до навчальної діяльності, байдужості, демонстративно-знехтувальному і протестному ставленні до громадських обов'язків; поведінковий критерій виявляється або в пасивних відмовах від виконання учнівських обов'язків, або в активному протиставленні себе вчителям і однокласникам.

Т. Герасимів виокремлює загальні і специфічні критерії девіантної поведінки. Показниками загального критерію дослідник вважає високий рівень агресивності, грубість, неправдивість, низький рівень самоконтролю, неадекватну самооцінку, почуття тривожності, бідність способів реагування на стресові ситуації, орієнтування на цінності свободи і незалежності, без усвідомлення обов'язків, відставання у психічному розвитку, низький рівень соціалізації. Показниками специфічного критерію девіантної поведінки, за Т. Герасимівим є: акцентуованість особистості, соціальні мотиви поведінки (корисливі, агресивні, інфантильні тощо), схильність до ризику, емоційна нестійкість, імпульсивність, підозрілість, інертність [4].

Аналізуючи зміст відхилень у поведінці важковиховуваних учнів, дослідник Г. Товканець [16] підкреслює, що такі їх показники, як відсутність психологічної готовності до навчання в школі, невміння (іноді небажання) контактувати з оточуючими, неадекватність емоційних проявів, акцентуації характеру, надання переваги грі «не за правилами», – все це перешкоджає успішній соціалізації дитини, досягненню успіхів у навчанні, взаємопорозумінню з ровесниками і дорослими, впливає на деформацію системи особистісних ставлень школяра.

Т. Андронюк акцентує увагу на необхідності своєчасної діагностики агресивних проявів у поведінці підлітків. Вона вважає, що профілактичні заходи будуть більш дієвими за умов виявлення малопомітних негативних симптомів у стосунках і поведінці. До таких показників на особистісному рівні Т. Андронюк відносить: недостатній рівень самостійності, неадекватні самооцінку і рівень

домагань, несформованість світогляду, моральних еталонів та ідеалів, підлітковий негативізм, агресивність, відсутність конкретних життєвих цілей, високий рівень ситуативної тривожності. До показників девіантної поведінки, що проявляється на мікрогруповому рівні, дослідник відносить: несформованість навичок спілкування, переважання егоїстичних тенденцій, деформування поняття справедливості, надмірну критичність, неприйняття позицій і вимог дорослих, відсутність поваги і визнання авторитетів, неадекватні тенденції, орієнтації на статус і роль у групі, яскраво виражену демонстративність у поведінці [1].

Нові акценти у розуміння особливостей девіантної поведінки привносить С. Немченко. Так, він вважає, що девіантна особистість не сприйняла моральних норм спільноти, яка її виховала; адаптувалася на стику двох чи кількох субкультур завдяки особистісним новоутворенням, сформованим під впливом соціальних факторів. Науковець виокремлює такі показники девіантної поведінки, як інфантильність, утриманство, порушення міжособистісних стосунків, нездатність соціально адекватно реагувати на події, що відбуваються, і контролювати свою поведінку. Названі чинники автор кладе в основу типології девіантних особистостей: інфантильний, маргінальний, утриманський, корисливий і ситуативний типи [12].

Осмилення етапів процесу виникнення шкільної дезадаптації дозволило Г. Федоришин вважати ведучою причиною девіантної поведінки підлітків «порушення інтеріоризації зовнішніх механізмів регуляції поведінки і діяльності у внутрішню самоорганізацію особистості» [17]. Поряд з деформацією ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, одним з важливих показників девіантної поведінки науковець вважає дезадаптивну самоорганізацію, яка характеризується низьким рівнем сформованості вмінь саморегуляції.

Мета статті: проаналізувати та узагальнити наукові підходи до визначення критеріїв девіантної поведінки; запропонувати критерії та показники девіантної поведінки підлітків та обґрунтувати доцільність їх виокремлення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз більшості досліджень [2; 7; 13] дозволяє стверджувати, що педагогічна занедбаність пов'язана з відхиленнями від норми у свідомості, поведінці, діяльності дитини. Основними показниками педагогічної занедбаності є: неорганізованість, опір педагогічному впливу, що призводять до неуспішності у навчанні; стійкі зміни поведінки: підвищена збудливість або загальмованість, агресивність, конфліктність, невміння підпорядковувати особисті інтереси колективним, швидкі зміни настрою, афективність, систематично повторювані проступки.

Порівняльний характер девіантних проявів у різних культурах, проведений А. Маслоу і Р. Діастуеро, дозволив сформулювати низку цікавих положень щодо ціннісних орієнтацій підлітків:

- всі люди, в тому числі і діти, відчувають потребу в ціннісній системі, в системі взаєморозуміння, в поясненні способів пізнання Всесвіту і визначенні свого місця в ній;
- незадоволення цих потреб, відсутність системи змушує до побудови своєї (відмінної від загальноприйнятої) системи цінностей;
- якщо доросла система цінностей відсутня або не представлена дитині, вона створює свою, дитячу або підліткову систему цінностей;
- так звана дитяча злочинність – прямий наслідок самостійної побудови підлітками своєї, делінквентної системи цінностей;
- делінквентна система цінностей відрізняється від інших молодіжних ціннісних систем яскраво вираженою ворожістю і презирством по відношенню до дорослих, які полишили дитину напризволяще [9].

Спираючись на емпіричні висновки А. Маслоу і Р. Діастуеро, М. Ковальчук визначає такі критерії девіантної поведінки підлітків:

- мотиваційний: система цінностей, цілей, перспектив, життєвих орієнтирів, що відображає недовіру і ворожість підлітка до світу дорослих;
- операційно-поведінковий: відсутність сформованих адекватних моделей поведінки у складних ситуаціях;

- інформаційний: відсутність необхідної інформації про себе та світ для визначення свого місця в ньому;
- емоційно-енергетичний: баланс сил і енергії, що не забезпечує адекватну поведінку;
- характерологічний – форми поведінки і риси характеру, які обумовлюють труднощі соціалізації, позитивного формування і розвитку, або відсутність характерологічних рис, що дозволяють долати складні ситуації [6].

Аналіз і узагальнення наукових підходів до визначення критеріїв девіантної поведінки підлітків дає підстави виокремити такі її чотири основні критерії:

- 1) пізнавально-інформаційний, пов'язаний з набуттям знань про норми моралі і права;
- 2) ціннісно-орієнтаційний, пов'язаний з формулюванням спрямованості особистості;
- 3) особистісно-рефлексивний, пов'язаний з формуванням особистісних якостей деструктивного характеру;
- 4) поведінковий, пов'язаний зі способами самоствердження особистості девіантного підлітка.

Показниками пізнавально-інформаційного критерію є: знання про основні моральні категорії, знання про основоположні правові норми; знання про права і обов'язки учня загальноосвітньої школи; розуміння необхідності правової поведінки, адекватність уявлення про справедливість.

Показниками ціннісно-орієнтаційного критерію є: орієнтація на порушення або дотримання соціальних норм; наявність або відсутність орієнтації на соціально значущі цінності; наявність або відсутність мотивації досягнення; наявність або відсутність інтересу до громадської життєдіяльності учнівського колективу; наявність або відсутність установки на працю і навчання; наявність або відсутність моральних еталонів та ідеалів.

Показниками особистісно-рефлексивного критерію є: рівень самоповаги, впевненість або невпевненість у собі; рівень розвитку самосвідомості; ступінь адекватності рівня домагань; локус контролю; сформованість або несформованість навичок рефлексії вмінь прогнозування; рівень тривожності; рівень агресивності; рівень самоконтролю і саморегуляції; схильність до ризику; стабільна або нестабільна емоційна стійкість, егоцентризм.

Показниками поведінкового критерію є: ступінь сформованості комунікативних умінь; дотримання або ігнорування педагогічних вимог; визнання або невизнання авторитетів; демонстративність поведінки; рівень організованості; особливості поведінки в стресових ситуаціях; брехливість або правдивість; готовність або неготовність до праці, вольових зусиль.

Висновки. Особистісна схильність до девіантної поведінки формується поступово. Своєчасна профілактика девіантних проявів дозволяє запобігти спотворенню розвитку особистості підлітка. У зв'язку з цим виникає питання про необхідність своєчасної діагностики особистісної схильності до девіантної поведінки.

Література:

1. Андронюк Т.А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання в загальноосвітній школі: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Т.А. Андронюк. – Х, 2002. – 28 с.
2. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / В.В. Афанасьєва. – Луганський нац. університет. – Л., 2011. – 22 с.
3. Велев В.П. Особенности самосознания и поведения девиантных подростков [Текст]: автореф. дис. канд. психол. наук / В.П. Велев. – М., 2012. – 20 с.
4. Герасимів Т.З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: дис. док. філ. наук: 12.00.12 / Т.З. Герасимів. – Львівський держ. ун-т. – Ужгород, 2010. – 75 с.
5. Змановская Е.В. Девиантология: (психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед / Е.В. Змановская. — М. : Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.

6. Ковальчук М.А. Профилактика девиантного поведения старшеклассников: дис. док. пед. наук: 13.00.01 / М.А. Ковальчук. – М., 2003. – 344 с.
7. Куб'як Н.І. Запобігання педагогічної занедбаності дітей молодшого шкільного віку з дистантних сімей: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07 / Н.І. Куб'як ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2010. — 20 с.
8. Максимова Н.Ю. Основи дитячої патопсихології / Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, В.М. Піскун. – К. : Перун, 1996. – 464 с.
9. Маслоу А. Самоактуалізація: Психология личности. Тексты / А. Маслоу. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 422 с.
10. Медико-соціальні та правові аспекти девіантної поведінки дітей та підлітків / Г.О. Слабкий, В.В. Беспалько, О.В. Коган, О.О. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 32 с.
11. Мінц М.О. Соціологія девіантної поведінки: Навчальний посібник. / М.О. Мінц. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. - 244 с.
12. Немченко С.Г. Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальність проблеми: збір. наук. праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки) / С.Г. Немченко. – № 1. – Бердянськ: БДПУ, 2005. – С. 98-102.
13. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-метод. посібник / В.М. Оржеховська. – К., 1996. – 352 с.
14. Ощепков А.А. Особенности ценностных ориентаций и социальных установок подростков, склонных к девиантному поведению: автореф. канд. псих. наук 19.00.05 / А.А. Ощепков. – Казань, – 2012. – 193 с.
15. Такмакова М.В. Взаимосвязь девиантного поведения подростков и условий обучения в современной школе: автореф. дис. канд. психол. наук: спец.19.00.13 / М.В. Такмакова. – Москва, 2011. – 293 с.
16. Товканець Г.В. Корекція відхилень у поведінці важковиховуваних учнів молодшого шкільного віку засобами професійно- педагогічного спілкування: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.В. Товканець. – Ужгородський держ. ун-т. – Ужгород, 1999. – 183 с.
17. Федоришин Г.М. Психологічні детермінанти шкільної дезадаптації підлітків: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Г.М. Федоришин. – Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – 297 с.

У статті проаналізовано та узагальнено наукові підходи до визначення критеріїв та показників девіантної поведінки підлітків. Розглянуто особливості ціннісних орієнтацій, самооцінки, спрямованості особистості девіантних підлітків. Виокремлено індивідуально-типологічні риси особистості, що зумовлюють готовність до девіантної поведінки. Визначено чотири основні критерії девіантної поведінки: пізнавально-інформаційний, ціннісно-орієнтаційний, особистісно-рефлексивний, поведінковий.

Ключові слова: критерій, показник, девіантна поведінка, підлітки, ціннісні орієнтації, самооцінка, спрямованість особистості, акцентуації характеру.

В статье проанализированы и обобщены научные подходы к определению критериев и показателей девиантного поведения подростков. Рассмотрены особенности ценностных ориентаций, самооценки, направленности личности девиантных подростков. Выделены индивидуально-типологические черты личности, обуславливающие готовность к девиантному поведению. Определены четыре основные критерии девиантного поведения: познавательного-информационного, ценностно-ориентационного, личностно-рефлексивного, поведенческого.

Ключевые слова: критерий, показатель, девиантное поведение, подростки, ценностные ориентации, самооценка, направленность личности, акцентуации характера.

The article analyzes and summarizes the scientific approaches to the definition of criteria and indicators of deviant behavior among adolescents. The features of value orientations, self-orientation of the individual deviant adolescents. Allocated individually-typological features of the person, conditional on the willingness to deviant behavior. Four main criteria for deviant behavior: cognitive information, value-orientation, personal-reflexive and behavioral.

Keywords: a criterion, the indicator, a deviant behavior, teenagers, values, the self-esteem, orientation of the personality, accentuations of the character.